

DOI [https://doi.org/10.58442/3041-1858-2024-30\(59\)-125-138](https://doi.org/10.58442/3041-1858-2024-30(59)-125-138)
УДК 159.923

Шарон Максимов Дафна,
аспірантка кафедри психології управління
Центрального інституту післядипломної освіти
ДЗВО «Університет менеджменту освіти»;
Керівник Hibuki Therapy (Ізраїль).
Київ, Україна. Ізраїль.

 <https://orcid.org/0000-0003-1134-8195>
Sharon_dafna@hotmail.com

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ТРАВМІВНИХ ПЕРЕЖИВАНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ВІЙНОЮ, У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Анотація. У статті висвітлено поняття травмівних переживань та особливостей їх прояву в дітей молодшого шкільного віку. Охарактеризовано рівні прояву травмівних переживань молодших школярів у когнітивно-рефлексивній, емоційно-афективній, мотиваційно-поведінковій та фізично-соматичній сферах. Виявлено зв'язок між показниками сфер травмівних переживань дітей молодшого шкільного віку, що спричинені війною. Зокрема, із зміною показників когнітивно-рефлексивної сфери, що пов'язані із поверненням дитини до травматичного досвіду під впливом життєвих подій, змінюються показники фізично-соматичної сфери, коли, насамперед, йдеться про погіршення фізичного самопочуття школяра. Водночас змінюються показники мотиваційно-поведінкової та емоційно-афективної сфер, що проявляється у песимістичній зорієнтованості, негативній налаштованості на майбутнє, відсутності планів і мрій. І навпаки, з покращенням показників фізично-соматичної сфери пов'язані зворотні характеристики зазначених сфер травмівних переживань дітей молодшого шкільного віку. У результаті кластерного аналізу методом К-середніх виділено три типи переживання молодшими школярами травмівних подій, пов'язаних з війною: адаптивно-позитивний, сенситивний (чутливий) та помірно-рефлексивний. Діти, яким властивий адаптивно-позитивний тип травмівних переживань, рідше повертаються до травматичного досвіду, пов'язаного з війною. У таких дітей констатовано нижчий вплив складних життєвих обставин та складність переживань. Вони більше зорієнтовані на майбутнє, мрійливі (забарвлення мрій позитивне), проявляють готовність розповідати про травматичну подію, отримувати та надавати емоційну підтримку, мають менше

фізичних проблем, стимульованих стресом. Сенситивний (чутливий) тип характеризується частими і більш деструктивними для особистості дитини поверненнями до травматичного досвіду, негативною орієнтацією на майбутнє, плануванням без довгострокової перспективи, меншою особистісною активністю для подолання наслідків травматичної ситуації, більшою тривожністю, агресивністю, самотністю, низьким рівнем контролю власних поведінкових реакцій та проблем на рівні не дуже гарного фізичного самопочуття. Для помірно-рефлексивного типу властиве прагнення пошуку ресурсів подолання складних ситуацій, обговорення й усвідомлення своїх переживань, реалістична оцінка ситуації, емоційний баланс у переживаннях та між чутливістю і адаптацією до складних життєвих обставин.

Ключові слова: психологічна травма; переживання; травмівні переживання; травматичний досвід; складні життєві обставини; стрес; діти молодшого шкільного віку; війна.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми / Statement of the problem. Розширення масштабів російсько-української війни з лютого 2022 року зумовило нові виклики, які стосуються не лише цілісності та суверенності на рівні держави, а й особистісної психологічної стійкості, пошуків стратегій найбільш ефективної психологічної допомоги, підтримки дітям і дорослим, що постраждали від воєнних дій: втратили житло, близьких, друзів, мали досвід взаємодії із окупантами, вимушено покинули свої домівки, стикалися зі смертю тощо. Подібного роду запити стають буденними і вимагають швидкого й ефективного реагування з боку психологів і психотерапевтів задля допомоги особистості. Особливо якщо це дитина, яка через всій сенситивний вік має ще більше ризиків і можливих варіантів негативних наслідків. Тому дослідження травмівних переживань пов'язаних з війною, їхніх особливостей є надзвичайно актуальним і важливим напрямом наукових та практичних пошуків. Особливого значення набуває таке дослідження для молодших школярів, які мають адаптуватися до школи як другого за значущістю після сім'ї інституту соціалізації в складних життєвих обставинах сьогодення.

Аналіз (основних) останніх досліджень і публікацій / Analysis of (major) recent research and publications. Аналіз публікацій показує, що дослідження переживань і втрат пов'язаних з війною є нагальною проблемою, якій присвячено багато праць українських та зарубіжних

науковців (С. Кузікова, В. Зливков, С. Лукомська [1]; О. Кресан [2]; О. Туриніна [3]; А. Шевчук [4]; R. Tedeschi, L. Calhoun [5] та ін.).

Серед основних напрямів наукових пошуків є проблеми: психології переживань (О. Буковська, С. Кошова, А. Лісеная, М. Папуча, Т. Сватенкова та ін.) [6]; вікових особливостей травмивних переживань (Д. Александрова, Дж. Герман, Н. Євдокимова, В. Зливков, С. Кузікова, С. Ліпінська, С. Лукомська, С. Лупко, І. Охріменка, Г. Растроста, Р. Сербина та ін.) [1], [7]; впливу психічної травми на особистість (Г. Абаніна, Н. Гоцуляк, Л. Заграй, Р. Мороз, Т. Таран, Н. Улько, З. Фрейд, M. Basson, J. Bowlby, W. Brown, L. Fielding, J. Guinn, J. McElligott, C. Taylor, R. Vitale та ін.) тощо [8], [9], [10], [11].

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті полягає у висвітленні результатів емпіричного дослідження психологічних особливостей травмивних переживань дітей молодшого шкільного віку, що пов'язані з війною.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено такі **завдання**: 1) проаналізувати поняття «травмивні переживання», 2) визначити психологічні особливості травмивних переживань молодших школярів та типи їхнього прояву в складних життєвих обставинах, пов'язаних із війною.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ / THEORETICAL FRAMEWORK

Як зазначається у роботах Дж. Герман [7], M. Carlson, A. Birkeet [12], K. Kaplan-Solms, M. Solms [13] переживання, пов'язані із травмивними подіями, може відчувати людина, яка була учасницею подій, що містили загрозу для її здоров'я чи життя та вимагають зусиль для опанування наслідків цього впливу. У результаті цього в особистості можуть виникати сильні переживання, з якими вона не здатна впоратися за допомогою звичних у буденному житті механізмів психіки.

Психотравмивною для особистості може стати будь-яка ситуація, але найчастіше такі ситуації виникають у складних життєвих обставинах, пов'язаних із військовими діями та війною. Кризові, травматичні події супроводжуються напругою, дискомфортом (психологічним, фізичним), труднощами та потребують ресурсу, спеціально спрямованої роботи для їхнього подолання і конструктивного для особистості проживання [2].

На думку П. Левіна не лише війна, насильство (сексуальне, фізичне, емоційне), природні катастрофи, нещасні випадки, пов'язані із травмою, це можуть бути також події звичайного життя, які в силу певних обставин стають травмивними (наприклад, хірургічні маніпуляції, медичні процедури, дорожньо-транспортні пригоди тощо) [14].

Переживаючи травмівну подію, психіка людини трансформує зовнішню травму у внутрішню, після чого відбувається процес своєрідної «малігнізації» механізмів психологічного захисту, що спрямовуються уже не на самозбереження психіки, а на руйнування, через їхню примітивізацію (втрата сенсу існування, втеча від реальності, розщеплення тощо), у результаті чого звернення до раціоналізації є неефективним [3, с. 17].

Важливе значення у порушенні психічної рівноваги для особистості, на думку З. Фрейда, мають спогади про травмівний досвід, який вона пережила в дитинстві і який може здійснювати вплив на психіку протягом всього життя. Особливо це характерно для подій травматичного характеру у період раннього розвитку дитини [9].

Травмівні переживання можуть стосуватися не лише людини, яка безпосередньо пережила такого роду події, а і членів її найближчого соціального оточення (батьків, дітей тощо), через порушення системи соціальних і комунікативних зв'язків [15].

Важливого значення в межах аналізу травмівних переживань науковці надають повторній травматизації («невроз долі» – З. Фрейд; «синдром нав'язливого повторення» – Д. Калшед), на думку яких психіка, що зазнала травматизації, може продовжувати собі шкодити, наприклад, слідуючи раніше засвоєним неадекватним стратегіям поведінки [3, с. 17–18]. Або ж діти, батьки яких самі переживали психологічну травму і не здатні впоратися з її наслідками, можуть переживати повторну травматизацію перехоплюючи і транслуючи на себе емоції, переживання рідних, їхні стани, страх, тривогу, розгубленість тощо [16, с. 24].

Отриманий травматичний досвід впливає на сприйняття минулого, сьогодення і майбутнього, оскільки ділить життя на дві частини: до та після. Також, як зазначає О. Резнікова, травма супроводжується й фізіологічними змінами: фрагментарна робота пам'яті, зміна роботи мовних центрів, головного мозку, прояв травмівних переживань у м'язах, повернення до травмівного досвіду у спогадах, снах, розлади сну (неможливість заснути, часте пробудження, постійне бажання спати, постійна втома), харчування (відсутність апетиту, надмірний апетит) тощо [17]. Велика увага у дослідженнях, пов'язаних із аналізом психотравми та її подолання, приділено двом підходам – профілактичному й орієнтований на травму. Перший підхід спрямований на адаптацію і відновлення якісного, продуктивного життя у безпечному місці та приділяє увагу саме нагальним проблемам людей і пошуку шляхів їхнього вирішення. Другий – у фокусі своєї уваги має зосередженість на переживаннях, пов'язаних зі стресом та їхнім ефективним подоланням, шляхом психологічної і психосоціальної допомоги [1, с. 66].

З урахуванням даних положень і напрацювань психологічні особливості переживання травмівних переживань молодшими школярами, спричинених війною, будуть проаналізовані через їх прояви у когнітивно-рефлексивній, емоційно-афективній, мотиваційно-поведінковій та фізично-соматичній сферах.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

З метою вивчення особливостей типів травмівних переживань молодших школярів використано методи і методики, що спрямовані на діагностику кожної із чотирьох вищезазначених сфер травмівних переживань. Зокрема, це: бесіда (виявлення особливостей травматичного досвіду, розуміння власних емоцій і почуттів); спостереження (діагностика поведінки і міжособистісної взаємодії); авторський опитувальник «Спогади про травматичну подію»; методика діагностики вад особистого розвитку (ДВОР) (автор З. Карпенко) [18]; опитувальник дослідження реакції дітей на стрес пов'язаний з війною (авторська модифікація опитувальника Шай Хен-Галя); проєктивна методика «Безпечне місце» (Л. Хей) [19].

Опрацювання результатів емпіричного дослідження здійснювалася за допомогою комп'ютерних програм Jamovi 2.3.28 та SPSS for Windows, версія 22. Було використано такі математико-статистичні методи, як: описові статистики, кореляційний та кластерний аналіз.

У дослідженні взяло участь 460 молодших школярів – українців, віком від 6 до 11 років (206 – дівчаток та 254 – хлопчиків), які проживають у різних регіонах України та закордоном.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

За допомогою статистичного аналізу отримано відсоткові показники вираженості рівнів за кожною із сфер травмівних переживань молодшими школярами (див. табл.).

Таблиця

Відсотковий розподіл дітей молодшого шкільного віку за рівнями травмівних переживань

Сфери травмівних переживань	Рівні вираженості, у %		
	Низький	Середній	Високий
Когнітивно-рефлексивна	33,7	48,8	17,5
Емоційно-афективна	14,7	57,4	27,9
Мотиваційно-поведінкова	54,2	41,0	4,8
Фізично-соматична	59,4	38,1	2,5

Як впливає з таблиці, у 48,8 % молодших школярів переважає середній рівень когнітивно-рефлексивної сфери травмівних переживань. Він характеризується помірним розумінням власних емоцій і почуттів, поверненням до травматичних подій у снах, спогадах, пригадуванні, фантазіях тощо, орієнтацією дитини на майбутнє, але не у довготривалій перспективі, помірним проявом активності для подолання наслідків травми і баченням двох векторів ситуації (як негативних наслідків, так і можливих позитивних).

На другому місці за вираженістю є низький рівень, який діагностовано у 33,7 % молодших школярів. Для дітей цього рівня характерне песимістичне налаштування на майбутнє і досить аморфне уявлення про себе в ньому, схильність пригнічувати власні емоції і почуття, погане розуміння і диференціація їх, неможливість або труднощі у виокремленні особистісних якостей, ресурсів, які можуть допомогти впоратися із складною ситуацією, пасивність у подоланні негативних наслідків травмівної ситуації та інтеграції отриманого досвіду собі на користь тощо. Високий рівень когнітивно-рефлексивної сфери травмівних переживань діагностовано у 17,5 % досліджуваних. Для якого характерне часте повернення до подій травматизації, складний досвід їхнього переживання і, водночас, позитивна орієнтація на майбутнє, готовність отримувати і надавати емоційну підтримку іншим, намагання зрозуміти себе, свої почуття, емоції та ресурси для подолання складної ситуації.

У межах емоційно-афективної сфери травмівних переживань серед дітей молодшого шкільного віку переважає середній рівень (57,4 %), для якого характерна помірність щодо оптимістичності у орієнтації на майбутнє, тривожності, емпатійності та напруженості. У 14,7 % досліджуваних виявлено високий рівень емоційно-афективної сфери, для якого властива висока напруга, тривожність, які пов'язані зі страхами дитини: втрати домівки, батьків, прощатися з рідними, друзями, що щось піде не за планом тощо. Низький рівень виявлено у 27,9 % дітей. Їм притаманна низька тривога і напруга, позитивна орієнтація на майбутнє, відсутність страху залишатися на одинці. Щодо мотиваційно-поведінкової сфери травмівних переживань у 54,2 % молодших школярів виявлено її низький рівень. Для них характерні позитивна орієнтація у оцінці поточної ситуації, контроль своїх поведінкових проявів, у тому числі агресивних, стабілізація і саморегуляція емоційного стану. У 41 % досліджуваних – середній рівень, для якого властива помірність у прояві контролю над власною поведінкою та емоційними проявами, наявність соціальних зв'язків, але не надмірна орієнтація на взаємодію з оточуючими.

Високий рівень діагностовано у 4,8 % дітей, для яких характерна агресивність, злість, нездатність стабілізації і розуміння власного емоційного стану, пасивна позиція щодо пошуку ресурсів і шляхів виходу із травматичної ситуації.

У 59,4 % молодших школярів виявлено низький рівень фізично-соматичної сфери травмівних переживань, для якого характерна мінімальна зміна фізичного стану дитини у зв'язку із травматичними подіями. Середній рівень діагностовано у 38,1 % дітей для якого властивий зв'язок між травматичними подіями і фізичним станом дитини, що проявляється в межах певної локалізації (проблеми із харчуванням, сном, болі у певних частинах тіла, втомлюваність тощо). Для 2,5 % досліджуваних характерні порушення якості сну (часте пробудження, довгий сон, безсоння), відчуття фізичного болю у тілі, втомлюваність, прояв енурезу, що властиво високому рівню.

За допомогою кореляційного аналізу – г-Спірмена, виявлено прямий значущий зв'язок між фізично-соматичною сферою та показниками когнітивно-рефлексивної сфери, а саме, поверненням до травматичного досвіду ($r = 0,623$; $p \leq 0,01$); впливом життєвих подій ($r = 0,377$; $p \leq 0,01$); мотиваційно-поведінковою ($r = 0,734$; $p \leq 0,01$); емоційно-афективною сферою ($r = 0,809$; $p \leq 0,01$) та зворотну кореляцію із емоційною реакцією на травматичний досвід ($r = -0,474$; $p \leq 0,01$).

Мотиваційно-поведінкова сфера пов'язана із поверненням до травматичного досвіду ($r = 0,586$; $p \leq 0,01$); впливом життєвих подій ($r = 0,279$; $p \leq 0,01$); емоційно-афективною сферою ($r = 0,752$; $p \leq 0,01$) та зворотно із поведінковою реакцією ($r = -0,339$; $p \leq 0,01$) та емоційною реакцією ($r = -0,514$; $p \leq 0,01$) на травматичний досвід.

Емоційно-афективна сфера також, прямо пов'язана із поверненням до травматичного досвіду ($r = 0,718$; $p \leq 0,01$) та зворотно із емоційною ($r = -0,455$; $p \leq 0,01$) і поведінковою реакціями на травматичний досвід ($r = -0,200$; $p \leq 0,01$).

Тобто практично йдеться про статистично значущий зв'язок між показниками усіх сфер травмівних переживань дітей молодшого шкільного віку, що спричинені війною. Зокрема, із зміною показників когнітивно-рефлексивної сфери, що пов'язані із поверненням дитини до травматичного досвіду під впливом життєвих подій, змінюються показники фізично-соматичної сфери, коли, насамперед, йдеться про погіршення фізичного самопочуття школяра. Водночас змінюються показники мотиваційно-поведінкової та емоційно-афективної сфер, що проявляється у песимістичній зорієнтованості, негативній налаштованості на майбутнє, відсутності планів і мрій. І навпаки, з покращенням

показників фізично-соматичної сфери пов'язані зворотні характеристики зазначених сфер травмівних переживань дітей молодшого шкільного віку.

У результаті застосування кластерного аналізу методом К-середніх, виділено три типи (кластери) травмівних переживань молодших школярів.

До першого кластеру – «адаптивно-позитивний тип» увійшло 31,2 % молодших школярів. Для цього типу властивий низький рівень вираженості емоційно-афективної, когнітивно-рефлексивної, мотиваційно-поведінкової та фізично-соматичної сфер травмівних переживань. Діти молодшого шкільного віку з таким типом переживань мають низький рівень тривоги і напруги як реакції на стрес, пов'язаний із війною (травматичний досвід гучних звуків, страх втратити дім, страх за своє життя, життя рідних та близьких тощо) ($\chi^2 = 84,0$; $p < 0,001$). У них найнижчі показники серед трьох типів за шкалою «Повернення до травматичного досвіду», вони не зосереджуються на травматичній події, схильні до саморегуляції, самоконтролю і стабілізації емоційного стану, мають нижчий рівень агресивності ($\chi^2 = 261,4$; $p < 0,001$), самотності ($\chi^2 = 277,7$; $p < 0,001$), фізичний стан і самопочуття не зазнали погіршення ($\chi^2 = 284,6$; $p < 0,001$). Діти адаптивно-позитивного типу пристосувалися до травматичного досвіду і стресу пов'язаного із ним за допомогою позитивної орієнтації на майбутнє, мрійливості (з позитивним забарвленням мрій), взаємодії з оточуючими, пошуку ресурсів і шляхів виходу із складної ситуації, як зовнішніх, так і в межах власних особистісних якостей.

До другого кластеру – «сенситивний (чутливий) тип» увійшло 19,4 % молодших школярів. Для дітей цього типу характерний середній рівень травмівних переживань в межах трьох сфер: когнітивно-рефлексивної, мотиваційно-поведінкової, фізично-соматичної та високий – емоційно-афективної. За шкалами «Емоційна реакція на травматичний досвід», «Поведінкова реакція на травматичний досвід» показники є значущо нижчими, а за шкалою «Повернення до травматичного досвіду» – вищими, порівняно із двома іншими. Зокрема, діти сенситивного типу мають вищий рівень травматизації пов'язаної з війною, гостротою переживання отриманого досвіду, який проявляється у поверненні до травмівних подій у думках, снах та у різних часових проміжках (минулому, теперішньому і майбутньому). Вони мають вищі показники у складності переживання отриманого досвіду, такого як вимушений переїзд, втрата житла, важка подорож до безпечного місця, періоди без їжі та води, звуки пострілів, вибухи, налякані люди тощо. Молодші школярі сенситивного (чутливого) типу, найменше зорієнтовані на майбутнє, досить песимістичні, без побудови довгострокових планів, найменше схильні мріяти, їхні емоційно-чуттєві реакції не усвідомлені, приховані та вони не проявляють

активності і ініціативи для пошуку ресурсів і орієнтирів з метою подолання травмівних наслідків для себе. Фізично-соматичний стан дітей, порівняно із двома іншими типами, є гіршим та характеризується проблемами зі сном, із харчуванням (постійне відчуття голоду, не бажання їсти), больовими відчуттями у окремих частинах тіла, втомлюваністю.

Для них властиві тривожність і напруга, що пов'язані із страхами втрати (батьків, домівки), що щось піде не за планом, можливі деструктивні поведінкові реакції за певних обставин (прояви злості, агресії тощо), помірна орієнтація на соціальні зв'язки і взаємодію з оточуючими.

До третього кластеру – «помірно-рефлексивний тип» увійшло 49,4 % дітей молодшого шкільного віку. Для дітей цього типу характерні середні рівні травмівних переживань за трьома сферами: когнітивно-рефлексивною, емоційно-афективною, мотиваційно-поведінковою та низький, який межує із середнім – фізично-соматичної сфери. Цей тип характеризується помірною відкритістю до обговорення своїх переживань та травмівних подій, які мали місце у житті дитини, розумінням власних емоцій і почуттів, частковим намаганням пошуку ресурсів виходу із складної ситуації. Повернення до травматичного досвіду, емоційні та поведінкові реакції на нього є вищими, порівняно із представниками першого типу і нижчими порівняно із другим.

ВИСНОВКИ / CONCLUSIONS

У результаті емпіричного дослідження виявлено, що діти молодшого шкільного віку мають різні особливості прояву когнітивно-рефлексивної, емоційно-афективної, мотиваційно-поведінкової та фізично-соматичної сфер травмівних переживань пов'язаних із війною. Виділено три типи переживання травматичних подій пов'язаних з війною молодшими школярами: адаптивно-позитивний, сенситивний (чутливий) та помірно-рефлексивний.

Для адаптивно-позитивного типу характерне рідше повертаються до травматичного досвіду пов'язаного з війною, нижчий вплив життєвих подій та складність переживань; зорієнтованість на майбутнє, мрійливість (забарвлення мрій позитивне), готовність розповідати про травматичну подію і отримувати та надавати емоційну підтримку, нижча тривога і напруга пов'язані з війною, агресивність, самотність та менше фізичних проблем, стимульованих стресом. Сенситивний (чутливий) тип характеризується частими і більш деструктивними для особистості дитини поверненнями до травматичного досвіду, негативною орієнтацією на майбутнє, плануванням без довгострокової перспективи, меншою особистісною активністю для подолання наслідків травматичної ситуації,

тривожністю, агресивністю, самотністю, низьким рівнем контролю власних поведінкових реакцій та проблем на рівні фізичного самопочуття. Для помірно-рефлексивного типу властиве прагнення пошуку ресурсів подолання складних ситуацій, обговорення і усвідомлення своїх переживань, реалістична оцінка ситуації, емоційний баланс у переживаннях та між чутливістю і адаптацією.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі / Prospects for further research in this direction. Перспективу можна вбачати у розширенні; розширення вікового діапазону дослідження (дошкільників, підлітків, старших школярів) тощо. Не менш важливим є розвиток психологічної готовності практичних психологів і психотерапевтів до надання комплексної психологічної допомоги дітям з урахуванням особливостей прояву психотравматичних переживань у когнітивно-рефлексивній, емоційно-афективній, мотиваційно-поведінковій та фізично-соматичній сферах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

- [1] С. Б. Кузікова, В. Л. Злишков, та С. О. Лукомська, «Вікові особливості переживання травм війни: інтегративний підхід», *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, № 2, с. 64–70, 2022. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/U7SoR7> Дата звернення: Жовт. 23, 2024.
- [2] О. Д. Кресан, «Психологічні аспекти переживання життєвих подій учасниками АТО», *Технології розвитку інтелекту*, т. 2, № 3(14), 2016. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/hv1tAr> Дата звернення: Жовт. 23, 2024.
- [3] О. Л. Туриніна, *Психологія травмуючих ситуацій*. Київ, Україна: ДП «Видав. дім «Персонал»», 2017. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/9CYmSa> Дата звернення: Жовт. 23, 2024.
- [4] А. М. Шевчук, «Особливості психологічного захисту у осіб, які пережили екстремальні події», *Проблеми сучасної психології*, № 3(14), pp. 127, 2011. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/FWaaB9> Дата звернення: Жовт. 23, 2024.
- [5] R. Tedeschi, and L. Calhoun, «The foundations of posttraumatic growth: New consideration», *Psychological Inquiry*, vol. 15, pp. 93–102, 2004.
- [6] М. В. Папуча, *Проблеми психології переживання*. Ніжин, Україна: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2019.
- [7] Дж. Герман, *Психологічна травма та шлях до видужання*. Київ, Україна: Вид-во Старого Лева, 2010.

- [8] Т. Таран, «Психологічна травма як чинник виникнення психічних розладів», *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Серія: Психологія*, № 1(3), с. 108–110, 2015.
- [9] S. Freud, *Introductory Lectures On Psychoanalysis*. W. W. Norton Company, 1977.
- [10] M. Basson, J. Guinn, J. McElligott, R. Vitale, W. Brown, and L. Fielding, «Behavioral disturbances in children after trauma», *National Library of Medicine*, № 31(10), pp. 1363–1368, 1991.
- [11] J. Bowlby, *Attachment and Loss*. New York, USA : Basic Books, 1969.
- [12] M. Carlson, and A. Birkeet, *Physiology of behavior*. New York, USA: Books of Edition, 2022.
- [13] K. Kaplan-Solms, and M. Solms, *Clinical research in neuropsychanalysis. Introduction to deep neuropsychology*. New York, USA: Books of Edition, 2016.
- [14] P. Levin, and B. Reis, «The use of the Rorschach in assessing trauma». In J. Wilson and T. Keane (Eds.), *Assessing Psychological Trauma and PTSD: A handbook for practitioners*. NY, USA: Guilford Press, 1996.
- [15] F. Rupert, *Trauma, Bonding & Family Constellations : Understanding and Healing Injuries of the Soul*. Green balloon publishing, 2010.
- [16] Н. Пророк, та ін., *Психологічна допомога дітям в умовах воєнного стану: довідник вихователів дошкільних навчальних закладів і вчителів загальноосвітніх навчальних закладів*. Київ, Україна: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2022.
- [17] О. А. Резнікова, *Психологія травмуючих ситуацій*. Слов'янськ, Україна: ДВНЗ ДДПУ, 2018.
- [18] *Адаптація дітей у 1, 5, 10-х класах*, Т. Червонна. Київ, Україна: Шкільний світ, 2008.
- [19] Л. Хей, *Станьте щасливим за 21 день*. Харків, Україна: Клуб сімейного дозвілля, 2020.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE MANIFESTATION OF TRAUMATIC EXPERIENCES ASSOCIATED WITH WAR IN PRIMARY SCHOOL CHILDREN

Dafna Sharon Maksimov,

PhD student Department of Management Psychology

Postgraduate Education Central Institute

SIHE «University of Education Management»;

Head of Hibuki Therapy (Israel).

Kyiv, Ukraine; Israel.

<https://orcid.org/0000-0003-1134-8195>

Sharon_dafna@hotmail.com

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE MANIFESTATION OF TRAUMATIC EXPERIENCES RELATED TO WAR IN YOUNG SCHOOL-AGE CHILDREN

Abstract. The article highlights the concept of traumatic experiences and their specific manifestations in younger school-age children. It characterizes the levels of manifestation of traumatic experiences in the cognitive-reflective, emotional-affective, motivational-behavioral, and physical-somatic spheres. A correlation has been identified between the indicators of traumatic experiences in younger school-age children caused by war. Specifically, changes in the cognitive-reflective sphere, associated with the child's return to traumatic experiences under the influence of life events, affect the indicators of the physical-somatic sphere, primarily reflected in the deterioration of the child's physical well-being. Concurrently, changes in the motivational-behavioral and emotional-affective spheres are observed, manifesting as pessimistic outlooks, negative future orientation, and a lack of plans and dreams. Conversely, improvements in the physical-somatic sphere are related to the positive characteristics of the aforementioned spheres of traumatic experiences in younger school-age children. As a result of cluster analysis using the K-means method, three types of traumatic experiences related to war in younger school-age children have been identified: adaptive-positive, sensitive, and moderately-reflective. Children exhibiting the adaptive-positive type of traumatic experiences are less likely to return to war-related traumatic experiences. These children demonstrate lower impact of adverse life circumstances and reduced severity of experiences. They are more future-oriented, dreamier (with positively tinged dreams), show a readiness to talk about the traumatic event, receive and provide emotional support, and have fewer stress-induced physical problems. The sensitive type is characterized by more frequent and destructive returns to traumatic experiences, negative future orientation, short-term planning, less personal activity to overcome traumatic situations, higher levels of anxiety, aggression, loneliness, low control over behavioral reactions, and poorer physical well-being. The moderately-reflective type is characterized by a desire to find resources to overcome difficult situations, discuss and understand their experiences, realistic assessment of situations, emotional balance in experiences, and a balance between sensitivity and adaptation to difficult life circumstances.

Keywords: psychological trauma, experiences, traumatic experiences, traumatic events, adverse life circumstances, stress, younger school-age children, war.

ПЕРЕКЛАД, ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ / TRANSLATED AND TRANSLITERATED

- [1] C. B. Kuzikova, V. L. Zlyvkov, та S. O. Lukomska, «Vikovi osoblyvosti perezhyvannia travm viiny: intehratyvnyi pidkhid», Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: Psykholohichni nauky, № 2, s. 64–70, 2022. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/U7SoR7> Data zvernennia: Zhovt. 23, 2024. (in Ukrainian).
- [2] O. D. Kresan, «Psykhologichni aspekty perezhyvannia zhyttievych podii uchasykamy ATO», Tekhnolohii rozvytku intelektu, t. 2, № 3(14), 2016. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/hv1tAr> Data zvernennia: Zhovt. 23, 2024. (in Ukrainian).
- [3] O. L. Turynina, Psykhologhiia travmuiuchykh sytuatsii. Kyiv, Ukraina : DP «Vydav. dim «Personal»», 2017. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/9CYmSa> Data zvernennia: Zhovt. 23, 2024. (in Ukrainian).
- [4] A. M. Shevchuk, «Osoblyvosti psykhologichnoho zakhystu u osib, yaki perezhlyly ekstremalni podii», Problemy suchasnoi psykhologii, № 3(14), s. 127, 2011. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/FWaaB9> Data zvernennia: Zhovt. 23, 2024. (in Ukrainian).
- [5] R. Tedeschi, and L. Calhoun, «The foundations of posttraumatic growth: New consideration», Psychological Inquiry, vol. 15, s. 93–102, 2004. (in English).
- [6] M. V. Papucha, Problemy psykhologii perezhyvannia. Nizhyn, Ukraina: Vyd-vo NDU imeni Mykoly Hoholia, 2019. (in Ukrainian).
- [7] Dzh. Herman, Psykhologichna travma ta shliakh do vyduzhannia. Kyiv, Ukraina: Vyd-vo Staroho Leva, 2010. (in Ukrainian).
- [8] T. Taran, «Psykhologichna travma yak chynnyk vynyknennia psykhichnykh rozladiv», Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka, Seriya: Psykhologhiia, № 1(3), s. 108–110, 2015. (in Ukrainian).
- [9] S. Freud, Introductory Lectures On Psychoanalysis. W. W. Norton Company, 1977. (in English).
- [10] M. Basson, J. Guinn, J. McElligott, R. Vitale, W. Brown, and L. Fielding, «Behavioral disturbances in children after trauma», National Library of Medicine, № 31(10), s. 1363–1368, 1991. (in English).
- [11] J. Bowlby, Attachment and Loss. New York, USA : Basic Books, 1969. (in English).
- [12] M. Carlson, and A. Birkeet, Physiology of behavior. New York, USA: Books of Edition, 2022. (in English).

- [13] K. Kaplan-Solms, and M. Solms, Clinical research in neuropsych psychoanalysis. Introduction to deep neuropsychology. New York, USA: Books of Edition, 2016. (in English).
- [14] P. Levin, and B. Reis, «The use of the Rorschach in assessing trauma». In J. Wilson and T. Keane (Eds.), Assessing Psychological Trauma and PTSD: A handbook for practitioners. NY, USA: Guilford Press, 1996. (in English).
- [15] F. Rupert, Trauma, Bonding & Family Constellations : Understanding and Healing Injuries of the Soul. Green balloon publishing, 2010. (in English).
- [16] N. Prorok, ta in., Psykholohichna dopomoha ditiam v umovakh voiennoho stanu: dovidnyk vykhovateliv doshkilnykh navchalnykh zakladiv i vchyteliv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv. Kyiv, Ukraina: Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 2022. (in Ukrainian).
- [17] O. A. Reznikova, Psykholohiia travmuiuchykh sytuatsii. Sloviansk, Ukraina: DVNZ DDP, 2018. (in Ukrainian).
- [18] Adaptatsiia ditei u 1, 5, 10-kh klasakh, T. Chervonna. Kyiv, Ukraina: Shkilnyi svit, 2008. (in Ukrainian).
- [19] L. Khei, Stante shchaslyvym za 21 den. Kharkiv, Ukraina: Klub simeinoho dozvillia, 2020. (in Ukrainian).

*Стаття надійшла до редакції
20 листопада 2024 року*

